

PRAGMATIKA V ČEŠTINĚ

MILADA **HIRSCHOVÁ**

KAROLINUM

Pragmatika v češtině

doc. PhDr. Milada Hirschová, DSc.

Recenzovali:

prof. PhDr. Petr Karlík, CSc.

PhDr. Ladislav Janovec, Ph.D.

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání druhé, v Karolinu první, doplněné

© Univerzita Karlova v Praze, 2013

© Milada Hirschová, 2013

ISBN 978-80-246-2233-0

ISBN 978-80-246-2390-0 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

<http://www.cupress.cuni.cz>

OBSAH

- 0. Lingvistická pragmatika, její rozsah a hranice ---- 11**
 - 0.1 ---- 13
 - 0.2 ---- 13
 - 0.3 ---- 14
 - 0.4 Fungování jazyka ---- 15
 - 0.5 Umírněná vs. radikální pragmatika ---- 19
 - 0.6 Kontext ---- 20

- 1. Pragmatika a sémantika ---- 31**
 - 1.1 Znakovost a pragmatika ---- 32
 - 1.2 ---- 34
 - 1.3 ---- 35
 - 1.4 ---- 37
 - 1.5 Pragmatika a další sémantické teorie ---- 38
 - 1.6 Pragmatické posuny v lexikální sémantice ---- 39

- 2. Pragmatika a gramatika ---- 45**
 - 2.1 Pragmatická dimenze gramatických kategorií ---- 46
 - 2.2 ---- 47
 - 2.3 ---- 49
 - 2.4 Pragmatická dimenze v syntaxi ---- 50

- 3. Reference a deixe ---- 53**
 - 3.1 Reference ---- 56
 - 3.1.1 Reference anaforická ---- 58
 - 3.1.2 Referenční vs. atributivní užití výrazu ---- 59
 - 3.2 Reference jako řečové jednání ---- 61
 - 3.3 Deixe ---- 62
 - 3.3.1 Tzv. přímá reference ---- 63
 - 3.3.2 Deixe prostorová ---- 66
 - 3.3.2.3 Rozsah prostorové deixe ---- 69
 - 3.3.2.4 Tři základní referenční rámce ---- 72
 - 3.3.3 Časová deixe ---- 76
 - 3.3.3.1 Základní časová situační deixe ---- 79
 - 3.3.3.2 Časová deixe a vlastnosti slovesa ---- 81
 - 3.3.3.3 Časové adverbialní výrazy ---- 83
 - 3.3.4 Personální deixe ---- 97

- 3.3.5 Deixe sociální ---- 104
 - 3.3.5.1 Roviny sociální deixe ---- 105
 - 3.3.5.2 Rovina identifikační ---- 109
 - 3.3.5.3 Rovina postojově-hodnotící ---- 112
- 3.3.6 Deixe textová ---- 114
- 3.4 Informační struktura (a aktuální členění) ---- 119
 - 3.4.1 Zdroje „novosti“ v aktuálním členění ---- 120
 - 3.4.2 Signalizace jádra ---- 122
- 4. Presupozice ---- 125**
 - 4.1 Presupozice logicko-sémantická a presupozice pragmatická ---- 126
 - 4.1.1 Logicko-sémantické chápání presupozice ---- 127
 - 4.1.1.1 Presupozice v dynamické sémantice ---- 128
 - 4.1.1.2 Faktová a implikativní slovesa ---- 129
 - 4.1.1.3 Presupozice a ohnisko ---- 133
 - 4.1.1.4 Metajazyková negace ---- 134
 - 4.1.2 Presupozice pragmatická ---- 135
 - 4.2 Spouštěče presupozic ---- 136
- 5. Řečové akty ---- 139**
 - 5.1 Řečový akt, řečové jednání a komunikační funkce výpovědi ---- 140
 - 5.2 Ilokuční síla výpovědi ---- 145
 - 5.3 Perlokuce ---- 147
 - 5.4 Výpovědi performativní a konstativní ---- 148
 - 5.5 Akt, jednání a funkce ---- 150
 - 5.6 Od Austina k Searlovi a dalším ---- 154
 - 5.6.3 Tzv. parazitické řečové akty ---- 157
 - 5.7 Klasifikace řečových aktů ---- 161
 - 5.8 Interpretace řečového jednání ---- 172
 - 5.8.1 Dynamická teorie řečových aktů ---- 173
 - 5.8.2 Přímé a nepřímé řečové akty ---- 174
 - 5.9 Performativní paradox a performativní hypotéza ---- 177
 - 5.9.4 Další možnosti modifikování ilokučních funkcí ---- 184
- 6. Konverzační maximy a implikatury ---- 191**
 - 6.1 Kooperační princip a konverzační maximy ---- 192
 - 6.1.1 Funkčnost griceovské koncepce ---- 194
 - 6.2 Implikace vs. implikatura ---- 195
 - 6.2.1 Uplatňování implikatury ---- 197
 - 6.2.2 Partikulární vs. zobecněná implikatura ---- 198
 - 6.3 Konvenční implikatura ---- 201
 - 6.4 Zobecněná konverzační implikatura ---- 203
 - 6.4.1 Uplatnění opozičního čtverce ---- 204
 - 6.4.2 Další implikatury ---- 209
 - 6.4.3 Konverzační implicitura ---- 210
 - 6.5 Zdvořilostní princip ---- 211
 - 6.6 Nekooperativnost ---- 214
 - 6.7 Invited inference (sugerovaný závěr) ---- 216
 - 6.8 Relevance ---- 217
- 7. Zdvořilost ---- 227**
 - 7.1 Zdvořilost ve smyslu pragmalingvistickém ---- 229
 - 7.2 Zdvořilost u Brownové a Levinsona ---- 230
 - 7.3 Další vývoj teorie zdvořilosti ---- 235

7.4	Nezdvořilost ----	237
7.5	Řečová etiketa ----	245
7.6	Remediální výpovědi ----	254
7.6.1	Omluvy ----	255
7.6.2	Žádosti o dovolení ----	257
7.7	Modelové zdvořilostní strategie ----	258
7.8	Ironie ----	262
8.	Aplikace komunikačních strategií - reklamní komunikáty ----	267
9.	Konverzační analýza ----	273
9.1	----	274
9.2	----	275
9.3	Diskurs ----	275
9.4	Formy a metody konverzační analýzy ----	277
9.5	Monolog a dialog ----	280
9.6	Vlastnosti a struktura dialogu ----	283
9.6.4	Dialog osobní, předmětný a fatický ----	288
9.7	Interview ----	294
9.8	Fatická komunikace	295
9.9	Některé rysy dialogu v publicistickém diskursu ----	297
9.9.4	Politický diskurs a rétorika ----	301
9.9.4.4.1	Řečnická otázka ----	304
9.9.4.4.2	Řečnická výzva ----	305
9.9.4.4.3	Řečnické konstatování ----	306
10.	Metapragmatika ----	309
10.1	Metapragmatika a teorie ne/zdvořilosti ----	311
10.2	Reflexe řečové činnosti ----	312
11.	Závěr ----	313
	Summary ----	315
	Literatura ----	323
	Věcný rejstřík ----	333

K DRUHÉMU VYDÁNÍ

Tato verze textu zachovává většinu výkladu z vydání prvního. Doplněny a rozšířeny byly kapitoly o deixi, zejména výklady o deixi prostorové a časové. Zestručněna, ale i doplněna byla kapitola o řečových aktech, změny a doplnění se objevují rovněž v kapitole o zdvořilosti, přibyla kapitola o nezdvořilosti. Byla vzata v úvahu relevantní literatura vydaná v poslední době. Velká část textu se stále pohybuje na rozhraní pragmatiky se sémantikou a gramatikou, nikoli tedy převážně v oblasti konverzační analýzy, i když ta se v poslední době stává pro lingvistickou pragmatiku téměř výhradní doménou.

MH

**O. LINGVISTICKÁ PRAGMATIKA,
JEJÍ ROZSAH A HRANICE**

V definicích, které v existujících kompendiích a úvodech do pragmatiky najdeme, se standardně opakují následující klíčová slova: užívání jazyka, fungování jazyka ve společnosti, kulturní a sociální kontext. Rozsah jevů, které se do pragmatiky řadí, se ovšem od autora k autorovi liší. V klasické definici Morrisově (1938/1970) je pragmatika tím odvětvím sémiotiky (teorie znaku), která zkoumá vztah znaků k jejich uživatelům / interpretům. (Dalšími odvětvími sémiotiky jsou syntaktika, která zkoumá formální vztahy jednoho znaku ke druhému, a sémantika, vztahy znaků k objektům, k nimž mohou být znaky vztaženy.) Morrisovo rozčlenění sémiotiky na syntax, sémantiku a pragmatiku má, přinejmenším ve filozofickém smyslu, předchůdce v trichotomickém rozčlenění „semeiotiky“ u Ch. S. Peirce na spekulativní gramatiku, logickou kritiku a spekulativní rétoriku, zvanou též methodeutika, která se zabývá metodami efektivního užívání znaků. Peirce je považován za zakladatele pragmatismu jakožto metody vědeckého výzkumu a myšlenkového směru (Peirce, 1972, s. 11–105); s tím však lingvistická pragmatika bezprostředně nesouvisí. Kdybychom měli akceptovat Morrisův původní předpoklad, že do pragmatiky patří všechny biotické aspekty semiózy, tj. všechny psychologické, biologické a sociologické jevy spojené se vznikem, fungováním a užíváním znaků, znamenalo by to, že jazyková pragmatika se má zabývat jakoukoli lidskou činností spojenou s používáním jazyka, zahrnovala by tedy, s jistou nadsázkou, vlastně všechny humanitní obory. Obory mající jako svůj předmět zkoumání uvedených aspektů jazyka jsou však od doby prvního publikování Morrisovy stati (1938) značně diferencované. Samostatná existence psycholingvistiky, sociolingvistiky, etnolingvistiky, oborů, jako je neurolingvistika a teorie komunikace, a aplikace jejich poznatků v klinické psychologii, psychoterapii, praktické výuce komunikačních dovedností, a koneckonců i v oblasti public relations a v reklamě ovšem ukazuje, že takto formulované chápání pragmatiky nepřipadá v dnešní době v úvahu. I když je nezpochybnitelné, že psychologické a sociologické jevy se do oblasti zkoumané jazykovou pragmatikou promítají a interdisciplinární charakter pragmatiky se nepopírá, natolik široké pojetí by bylo neúčelné a v žádné z existujících prací není uplatňováno. Opačně, značně zúžené chápání pragmatiky se objevuje v analytické filozofii, která se přednostně soustřeďuje na studium reference, resp. zejména indexových a deiktických výrazů, a to jak v přirozených, tak v umělých jazycích. V zásadě do pragmatiky patří jevy, pro které nemá prostředky formální sémantika. Protože formální sémantika češtiny není

k dispozici, je zde pragmatika definována extenzionálně. Vedle pragmatických studií „extenzionálních“, tj. říkajících, co z chování člověka při užívání jazyka je pragmatické (reference, ilokuce, zdvořilost), je však vlivné i „intenzionální“ chápání pragmatiky, které bývá obvykle reprezentováno tímto Gazdarovým výrokem: „Pragmatics has as its topic those aspects of the meaning of utterances which cannot be accounted for by straightforward reference to the truth conditions of the sentences uttered. Put crudely: PRAGMATICS = MEANING – TRUTH CONDITIONS.“ (Gazdar, 1979, s. 2.) Poměrně podrobnou diskusi o vývoji chápání a o rozsahu a obsahu pragmatiky lze najít v úvodu známého kompendia Levinsonova (1983, s. 1–53).

O.1

Celkem bez problémů si dovedeme představit, co je „užívání jazyka“ a co se míní „fungováním jazyka ve společnosti“, není však jednoduché narýsovat hranice mezi jevy, které užívání jazyka podmiňují a ovlivňují (což jsou jednak jazyk sám, tedy jeho slovník a gramatika, jednak onen „kulturní a sociální kontext“) a jevy v jazyce, které jsou tímto užíváním podmíněny – přičemž jazyková pragmatika by měla zkoumat právě onu druhou skupinu. V **lingvistické pragmatice** je tedy nutné vymezit její vztah ke **gramatice** a **sémantice** přirozeného jazyka, s ohledem na **funkce** jazyka. Dalšími klíčovými pojmy jsou **kontext** a **komunikační situace**, jejichž chápání se rovněž často rozchází, především pokud jde o jejich šíři a komplexnost. V dalším textu budeme chápat kontext primárně jako „jazykové okolí“, a to jak bezprostřední (zde se někdy užívá termínu ko-text), tak i širší, v rámci komunikačního celku. Chápání termínu kontext je věnována kapitola o.6. Termín komunikační situace je podrobněji objasněn v úvodu kapitoly věnované konverzační analýze, na tomto místě uvedme, že jako komunikační situace se označují okolnosti, za nichž se komunikace (řečová činnost, řečové jednání) odehrává, a všechny její složky, které jsou pro komunikaci relevantní. Nejdůležitějšími složkami komunikační situace jsou mluvčí (produktor výpovědi), adresát, komunikační záměr/záměry mluvčího, psychologické faktory spojené s osobami mluvčího a adresáta, výpověď (výpovědní událost) a její kontext.

O.2

Především však chceme zdůraznit, že pragmatický popis jazyka nereprezentuje žádnou další „rovinu“ nebo „vrstvu“ jazykového systému, ať už se na rozlišování nebo nerozlišování podobných rovin díváme jakkoli, dokonce ani pokud akceptujeme existenci „textové roviny“, která by primárně měla být formována faktory pragmatickými. Kořenský (1984) hovoří o pragmatické dimenzi v jazyce, resp. o pragmatickém komponentu, který odpovídá výpovědnímu ztvárnění základových větných struktur.

V jeho pojetí pak do pragmatiky patří mj. negace a oblast modalit (s. 32), které se v pragmatických pojednáních tradičně nezpracovávají, negaci je však věnována obsáhlá publikace významného pragramlingvisty L. Horna (2001). Jako užitečný se nám jeví pohled na pragmatickou dimenzi jazyka, který předkládá Verschueren (1999). Každá jazyková entita vyšší než foném má svou **pragmatickou dimenzi**, resp. může být nazírána v **pragmatické perspektivě**. Tato pragmatická perspektiva spočívá v náhledu na jazykové jevy (hláskové, morfologické, syntaktické) nikoli primárně z hlediska jejich formy a pozice v gramatice daného jazyka, nýbrž z hlediska jejich užívání v řečové komunikaci – je to právě užívání v komunikaci, při kterém pragmatická dimenze jazykových entit vzniká. Jinou věcí je skutečnost, že kategorie svou povahou čistě pragmatické (slovesná osoba, čas) se gramatikalizovaly a představují rozhraní, na němž je oddělení pragmatiky a gramatiky takřka nemožné. Předpokladem úspěšné (efektivní) komunikace je znalost prostředků jazyka a jejich významů a znalost pravidel, která nám umožňují tvořit gramaticky i sémanticky nedefektní věty daného jazyka. Tato oblast se tradičně označuje jako **gramatická / jazyková kompetence**. Komplementárním pojmem k jazykové kompetenci je **performance**, produkování a interpretace promluv v konkrétních situacích. Schopnost úspěšně komunikovat daným jazykem však znamená znát také podmínky a pravidla užívání gramaticky utvořených vět (popř. rozeznání a interpretace vět gramaticky defektních). Mezi pravidly z oblasti jazykové kompetence (a) a pravidly úspěšného komunikování (b) je ovšem zásadní rozdíl. Pravidla (a) se rodilý mluvčí naučí zhruba do šesti let věku, pak už ne (jde o rodný, nikoli další jazyk); (a) se v čase nemění. Pravidla (b) se učíme celý život, v čase se proměňují a lze je regulovat (svou roli zde má i kodifikace toho, co je považováno za správné, „spisovné“). **Pragmatická kompetence** se označuje jako kompetentní způsob užívání kompetentně utvořených vět v závislosti na komunikativní situaci. Jak ovšem poznamenává Levinson (1978, s. 260, 1983, s. 10), jakékoli pravidlo užívání jazyka dříve nebo později ovlivní jazyk sám, odrazí se na jeho struktuře – a striktní hranice mezi jazykovou a komunikační kompetencí nebude moci být narýsována.

0.3

Rozsah termínu pragmatika se u různých autorů liší v závislosti na tom, jaké jevy do pragmatiky zahrnují. Dospět na tomto poli k plné shodě není možné. Naše chápání, jak vyplývá z výše uvedeného příkladu ke konceptu pragmatické dimenze, je poměrně široké, právě proto, že výskyt velkého množství jevů v konkrétních promluvách, a v neposlední řadě chápání konkrétních promluv, jsou podmíněny jejich situační (komunikační) zakotveností. Leech (1983, s. 11) rozlišuje v rámci obecné pragmatiky sociopragmatiku a pragramlingvistiku v užším smyslu, přičemž sociopragmatiku označuje jako sociologické rozhraní pragmatiky, zatímco pragramlingvistika se podle jeho názoru soustřeďuje na „jazykové zdroje“, které konkrétní jazyk má pro plnění pragma-

tických „úloh“, především řečového jednání. Sociopragmatika je kulturně specifická (srov. např. problematiku zdvořilosti v různých jazykových komunitách), pragmalingvistika je jazykově specifická. Domníváme se, že jakkoli je toto rozlišení nepochybně oprávněné, netýká se všech oblastí tradičně zkoumaných pragmatikou ve stejné míře. Podmíněnost jistou kulturou a sociálními vztahy má rozhodující roli např. u sociální deixe, již zmíněné teorii zdvořilosti nebo v konverzační analýze, naproti tomu otázky reference, těsně související se sémantikou a gramatikou konkrétního jazyka, budou značně vázány na individuální jazyky. Přesto se oba aspekty často prolínají a jejich důsledné rozlišování není možné. Vždy, kdy se zabýváme jazykem v jeho užívání, nelze od pragmatické dimenze odhlédnout.

0.4 FUNGOVÁNÍ JAZYKA

V pragmatikách vydaných v posledním dvacetiletí se zpravidla staví do protikladu formální, resp. formalistický přístup k jazyku, reprezentovaný především linií založenou na pracích N. Chomského a jeho následovníků, která chápe jazyk jako autonomní, ve svých principech univerzální mentální strukturu, rozhraní k jiným složkám lidské kognice, a přístup v nejširším smyslu funkční, který nahlíží jazyk jako sociální fenomén, jehož univerzální rysy jsou odvozeny od univerzálních rysů lidského chování a jednání. Poměrně podrobný přehled takto viděného vývoje lingvistiky do 80. let 20. století podává Leech (1983, s. 46–78). Je ovšem třeba zdůraznit, jak ostatně říká i Leech, že tyto dva proudy lingvistiky nestojí proti sobě, ale při poznávání povahy jazyka a jeho fungování působí komplementárně. Vztahu pragmatické lingvistiky (zejména z hlediska teorie relevance) a generativní gramatiky věnovala studii i Robyn Carstonová (2000). Souvislost mezi nimi vidí především v tom, že oba směry se pohybují v rámci kognitivní vědy (viz Chomského I-language) a že oba usilují o explicitní interpretaci svého objektu zkoumání. (Je však třeba poznamenat, že explicitnost formální gramatiky, nezávislá a pravidly vynucená, je jevem jiného řádu než explicitnost interpretace v pragmalingvistice, která se ve značné míře opírá o individuální, kontextem podmíněné faktory, které z větší části nelze formalizovat.) Tradiční rozlišování sémantiky a pragmatiky jako kompetence a performance doplňuje Carstonová o pojem diskursové kompetence – soubor principů řídících u každého mluvčího výběr jednotlivých syntaktických a referenčních voleb v určitém kontextu; pokud jde o posluchače/adresáty, tyto principy řídí jejich chápání zvolených konstrukcí. Pragmatické jevy nejsou však součástí gramatiky.

0.4.1

V českém lingvistickém prostředí při zkoumání jazyka i řeči vždy převládal funkcionalistický přístup, a to hlavně jako dědictví Pražské školy, zejména pod vlivem Bühlerova

vým a později Jakobsonovým. Je ovšem nutno si uvědomit, že chápání „funkce“ jazyka (resp. řeči) v současné pragmatice nemůže být s „pražským funkcionalismem“ jednoduše ztotožněno. Termín „funkce“ se ve „funkcionalistické lingvistice“ (což je ovšem význačné pojmenování) objevuje přinejmenším ve třech významech. Známe je Mathesiovo rozlišování **funkční onomatologie**, zahrnující formy a prostředky pojmenování vybraných (rozumí se vybraných budoucím mluvčím) prvků reality, a **funkční syntaxe** – formy a prostředků organizujících vybraná pojmenování do věty, resp. výpovědi (u Mathesia není toto rozlišení zcela zřetelné). Takto vzniklá věta pak v oblasti řeči plní funkci elementární **sdělné jednotky (promluvy)**, resp. **minimálního komunikátu**. **Funkce** zde tedy figuruje jako „úkol“, což lze vidět rovněž v rozlišování **funkce sdělné**, která se objevuje u výpovědi se sémantickým obsahem, a **funkce výrazové**, která je ekvivalentem exprese, tzn. obsah mít nutně nemusí (srov. Mathesius, 1946a, b; Daneš, 2003). Koncept „funkce“ v Pražské škole bývá obecně charakterizován jako teleologický, zaměřený na cíl / úkol (srov. Jakobson, 1995a, b; Osolsobě, 2003). Jiné práce hlásící se k dědictví PLK hovoří s odkazem na Bühlera (1934/1999) o jazykové funkci spojené s užíváním jazyka, a to o funkci zobrazovací, referenční (Darstellung), expresivní (Ausdruck) a apelové, resp. konativní (Appell). Bühler (s. 26–28) mluví o třech současně realizovaných sémantických funkcích komplexního jazykového znaku: je to funkce **symbolu** díky přiřazení k věcným obsahům a stavům, funkce **symptomu** (náznaku, indicie) díky závislosti na mluvčím (produktorovi), jehož vnitřní stavy vyjadřuje, a funkce **signálu** díky apelu na posluchače, jehož vnitřní nebo vnější chování řídí. Pozdější práce dokazují, že takto chápané jazykové funkce nepřísluší izolovanému jazykovému znaku, nýbrž větě. Pouze z hlediska zobrazovací funkce mohou být věty podrobeny formální analýze metodami referenční sémantiky, zatímco jejich funkce výrazová a apelová jsou pragmatickými aspekty užívání jazyka a lze je analyzovat jen empiricky (srov. Carnap, 1967, s. 260–261; Habermas, 1988/1, s. 373). Od Bühlerem zavedených funkcí se odvozuje mj. např. existence základních větných modů (srov. Šmilauer, 1966, s. 21). V přibližně stejnou dobu a ve stejném teoretickém okruhu vzniká u J. Mukařovského pojem tzv. poetického jazyka /poetické funkce. Poetický jazyk záměrně zdůrazňuje (aktualizuje) formu, jeho estetická hodnota je dána jeho maximální záměrnou dezautomatizací – kdekoli je poetická funkce dominantní, jazyk primárně reprezentuje sám sebe a pouze sekundárně referuje k realitě. Neznamena to ovšem, že poetická funkce je na ostatních funkcích jazyka zcela nezávislá, protože stejně jako ostatní znaky, i znaky poetické naplňují určité potřeby svých uživatelů. Jakobson (1960, resp. 1995) Bühlerovo schéma modifikuje a rozlišuje funkci referenční, která postihuje referenční obsah sdělení, funkci emocionální, vyjadřující psychický stav mluvčího, funkci konativní, která přenáší na adresáta vůli / přání mluvčího, aby adresát něco udělal / neudělal nebo má ovlivnit adresátovo smýšlení, funkci fatickou, jejíž podstatou je navázání a udržování kontaktu mezi komunikanty, funkci metajazykovou, která se soustřeďuje na užívaný kód, a konečně funkci poetickou, která zdůrazňuje způsob zakódování (ztvárnění) obsahu. Jde však o funkce jazyka (srov. Havránkovy **funkční jazyky**), funkce jazykových **forem** (tvarů, konfigurací), a při jejich uplatňování v jazykovém popisu se vztahem k těmto funkcím („úkolům“) zdůvodňovala existence

a vlastnosti gramatických kategorií, proto také jde o funkce značně abstraktní. Např. zmíněné základní větné módy (tzv. věty oznamovací, tázací a výzvodové) se zřejmě dají považovat za jazykové univerzálie (rozlišuje je v nějaké podobě většina jazyků světa; v různých jazycích se k nim ovšem přidávají např. věty optativní, exklamativní aj.), tudíž vztah takto postulovaných jazykových funkcí k **fungování** jazyka (formy) asi popřít nelze, přesto se jejich uplatněním právě fungování a užívání jazyka beze zbytku vysvětlit nedá – na tomto místě stačí zmínit např. jen funkční potenciál vět s otázkovou formou, u nichž funkce tázací v žádném případě není jediná.

O.4.2

Hovoříme-li o užívání jazyka, nelze pominout odkaz L. Wittgensteina. V souvislosti s problematikou užívání jazyka se v lingvistické i filozofické literatuře odkazuje především na jeho *Philosophical Investigations* (zde počestěno ze slovenského překladu, 1979, sekce 43): „Pro velkou skupinu případů – i když ne pro všechny –, v nichž užíváme slova ‚význam‘ (meaning), platí, že význam může být definován takto: významem slova je jeho užití v jazyce.“ Tato definice se stala téměř bonmotem, který se užívá jako odkaz na celé Wittgensteinovo filozofické dílo; to je ovšem přístup zjednodušující. Wittgensteinovi nejpravděpodobněji šlo o to, že významem slova **není** nějaký objekt, který je slovem pojmenováván, protože v takovém případě by mohl být zničen, odcizen nebo zablokovan, což je nesmyslné. Stejně tak není možné chápat význam slova jako čistě psychologický, protože v takovém případě by každý individuální uživatel jazyka mohl pod jistým slovem vidět zcela odlišný význam a komunikace by byla obtížná, ne-li nemožná. „Znát význam slova“ však zahrnuje mnoho aspektů: je třeba vědět, k jakým objektům slovo může referovat (k jednomu, k více objektům, popř. k žádnému), o jaký slovní druh jde, je-li to slangový, nebo nepříznakový výraz atd. Není třeba znát všechny tyto skutečnosti, ale pro úspěšné užívání je třeba znát aspoň část z nich. A užít slovo úspěšně znamená znát jeho význam – význam slova je tedy spojen s tím, jak s jazykem zacházíme (Kenny, 1994, s. 63). Význam slova není možné generalizovat, aniž bychom byli schopni popsat, jak se slova užívá. Užívání slova je však nekonečně proměnlivé, neustálené, je součástí jiných aktivit. V této souvislosti pak Wittgenstein zavádí koncept **jazykové hry**. Přesnou definici nepodává; jde zejména o takový pohled na jazyk (jeho užívání), který reflektuje jeho různorodost, proměnlivost a aktivnost. Jazykové hry (např. vyprávění nějaké události, spekulování o ní, formování a testování hypotézy, vymýšlení příběhu, předčítání takového příběhu, jeho přehrávání, překládání atd.) jsou vždy součástí širšího kontextu a navzdory své proměnlivosti ukazují, že jazyk je ovládán pravidly. Nejde o striktní a konečný systém pravidel pro každou „hru“, ale o to, že jazyk (jako forma lidské činnosti) má konvenční povahu. Co spojuje jednotlivá užití jednoho a téhož slova, je „rodinná podoba“ – význam slova nespočívá v jednom jádru, které by bylo lze hledat ve všech jeho užitích, ale spíše existuje ve složité síti podobností, překrývání a křížení. Ostré hranice mezi nimi neexistují. Pravidla, jimiž se při užívání jazyka řídíme, jsou abstraktní, sama vyplývají z jednotlivých užití – znalost

pravidla zahrnuje pochopení takové abstraktní jednotky, a tudíž umění pravidlo používat. („Gramatika“ je pak soubor pravidel stanovujících, jaké užití jazyka má smysl, a jaké ne.) Termín jazyková hra vyzdvihuje fakt, že mluvení je aktivita, a tedy forma života. (Analogický koncept užívání jazyka jako „pravidly ovládané formy chování“ nacházíme později u Searla, viz zde kap. 5.) Wittgensteinovy formulace jsou obecné, formulované spíše negativně. I když se soudí, že měl zásadní vliv na formování „teorie obyčejného jazyka“, přímý vztah mezi jeho spisy a prací J. Austina nebyl prokázán; návaznost na Wittgensteina lze naproti tomu vidět u Habermase (1981).

0.4.3

Jiný značně rozšířený přístup k fungování, a tentokrát opravdu **užívání** jazyka představuje **teorie řečových (mluvních) aktů** (počínaje Austinem, 1962, zejm. však v pojetí Searlově, 1969, 1976, zde kap. 5). Třídění funkcí jazyka se v této koncepci zakládá na klasifikaci **záměrů**, s nimiž může mluvčí (produktor) jazykového výrazu užít. „Funkce“ se v tomto pojetí překrývá s „účelem“, vyplývajícím právě z (ilokučního) záměru. Protože jde o možnosti **užívání** jazyka, i když opřené o sémantický potenciál jisté části slovní zásoby (tzv. ilokučních a performativních sloves), týká se klasifikace především výpovědí (**parole**) v tradičním smyslu, ne tedy již jazyka jako takového. Slabinou této klasifikace, jak dále uvidíme, je naopak příliš volný vztah k jazykové (gramatické) formě i k lexikálnímu obsazení výpovědi, protože, důsledně vzato, je-li základním klasifikačním kritériem záměr mluvčího (to, co svou výpovědí „myslel“), může jakákoli výpověď být míněna jakkoli, její interpretace se musí opírat o podrobné zmapování komunikační situace a klasifikace řečových aktů založená na funkcích / záměrech může sloužit jen jako soustava orientačních bodů. (Srov. také tzv. sémantický minimalismus vs. pluralismus řečových aktů, viz Cappelen – Lepore, 2005). Konsekventně je empirický interpretační přístup uplatněn v **konverzační analýze** (zde kap. 9), v níž se klasifikace dostává do pozadí a podrobná interpretace se již značně vzdaluje jazyku / promluvě a opírá se o volnou, dynamickou (proměnlivou) charakterizaci komunikačních situací a komunikačních událostí.

0.4.4

Abstraktní povahu funkcí jazyka zdůrazňuje také Halliday (1978). Striktně rozlišuje mezi **funkcí** a **užíváním**. **Užívání jazyka** je výběr (volba) z alternativ, které v daném jazyce připadají v úvahu v aktuální situaci a kontextu, a tyto možnosti volby mohou být systematizovány jen velmi volně. **Funkci** naproti tomu chápe jako abstraktní organizační princip (který je komponentem systému), jemuž se v systému (struktuře jazyka) podřizují gramatické kategorie. Rozlišuje ovšem **metafunkce** a **gramatické funkce** jazyka. Za metafunkce označuje funkce **ideační**, **interpersonální** a **textovou**. „Ideační“ (ideational), tj. přibližně „obsahově strukturující“ funkce jazyka sou-

visí s funkcí referenční (zobrazovací), je však širší. Kromě referenční (logické) funkce zahrnuje ještě složku, které Halliday říká **zkušenostní** (experiential), tj. patří do ní nejen logické vztahy, ale i vztahy založené na interakci s objekty, k nimž a o nichž se referuje. **Interpersonální** funkci chápe jako souhrn Bühlerovy funkce konativní (apelové) a expresivní, protože podle jeho názoru nejsou tyto funkce v systému jazyka od sebe odděleny. Jak ideační, tak interpersonální funkce označuje jako vnějškové (zejména pro odlišení od funkce textové). **Textová** funkce je naproti tomu inherentní vlastností jazyka, je to schopnost vytvářet texty a vztahovat se ke kontextu, a to jak ve smyslu textovém, tak situačním. S jistou nadsázkou označuje ideační funkci jako „pozorovatelskou“, funkci interpersonální jako „zasahovatelskou“ a funkci textovou jako „vztahovou“. **Gramatické** funkce jsou z metafunkcí odvozeny, postihují syntagmatické vztahy v jazyce. (Podle Leech (1978) je „ideacionálnost“, kterou bychom mohli parafrázovaně charakterizovat jako funkci kategorizační, vlastností gramatiky, zatímco interpersonálnost a textovost jsou vlastní pragmatice, což je pohled našemu chápání bližší.) **Užívání** jazyka je tedy aktualizací existujícího potenciálu, výběrem z dalších možností volby, které vzhledem k aktuální volbě fungují jako paradigma. Dalšími pojetími a významy termínu funkce, např. u Hjelmsleva (1972) nebo S. C. Dika (1997), se zde zabývat nebudeme, protože jejich vztah k pragmatické dimenzi jazyka je pro pragmatiku jen zprostředkovaný.

0.4.5

Zatímco tedy „užívání“ jazyka, vlastní oblast pragmatiky, lze chápat víceméně stejně jako v neterminologickém užití, „funkce“ ve výše popsaných koncepcích může být vztah existující mezi jevy v jazyce, vztah mezi prvkem jazyka a referentem, úkol, který může jazykový prostředek plnit (k němuž je předurčen), a také záměr (účel), s nímž může být jazykového prostředku použito, a v souvislosti s tím také jeho funkční potenciál (použitelnost). Do oblasti jazykové pragmatiky patří jak význam vztahový, tak význam účelový, a ty se navíc často překrývají (např. při chápání reference jako řečového jednání).

0.5 UMÍRNĚNÁ VS. RADIKÁLNÍ PRAGMATIKA

Pokud jde o vymezení lingvistické pragmatiky obecně, zde zvolený přístup k pragmatické analýze se vědomě hlásí k tzv. „umírněné“ (moderate) pragmatice, jak jej uplatňuje např. kompendium Levinsonovo nebo jeho práce pozdější (2000). Sám termín „moderate pragmatics“ je ovšem novější (Cappelen – Lepore, 2002) a vymezuje se vůči tzv. „radical pragmatics“, reprezentované zejm. pracemi J. R. Searla (např. 1983). Jde o to, že „radikální“ pragmatika popírá přímou závislost mezi významem (meaning) indikativní věty a podmínkami, za nichž taková věta může být pravdivá nebo neprav-

divá, a to i za těch okolností, je-li (1) provedena specifikace významu každého jednotlivého slova ve větě, jsou-li (2) specifikována kompoziční (syntaktická) pravidla, (3) provedena disambiguace případných dvojnásobných výrazů, resp. precizován význam výrazů vágních a (4) stanoveny referenty všech výrazů užitých referenčně. V pohledu radikální pragmatiky význam věty ponechává prostor pro variování pravdivostních podmínek při každém jejím užití, a je tedy vždy jen „aplikován“. Pro logické sémantiky se tím zavírá možnost pracovat se sémantickými presupozicemi. „Umírněná“ pragmatika nepopírá, že existují indikativní věty, jejichž pravdivostní podmínky přesahují sémantické hodnoty jejich složek (srov. zde 1.3), obecně však, jsou-li splněny podmínky (1)–(4), lze zjistit (odvodit nebo jinak specifikovat) a/ podmínky, za nichž je věta pravdivá, b/ jakou propozici věta vyjadřuje, c/ co je větou (intuitivně) doslova řečeno. (Existuje ovšem i další, postwittgensteinovská linie, pro kterou platí zaměření opačné: není úkolem lingvistiky znát procedury zjišťování pravdivosti vět nebo propozic jimi vyjadřovaných, nýbrž pro lingvistiku stačí rozumět větě nebo jí vyjadřované propozici, což znamená umět si představit, jaký je svět, je-li propozice pravdivá.) K tomuto pojetí pragmatiky se hlásí práce K. Bacha (1994, 2005), R. Carstonové (1991), F. Récanatiho (1993), D. Sperbera – D. Wilsonové (1986) aj. Ačkoli ve výkladech např. o smyslu řečových aktů se zde silná vázanost na kontext (v nejširším smyslu) nepopírá, naopak se uplatňuje jako argument proti čistě lingvistické povaze řečových aktů, celkově se výklady v práci prezentované radikálním pragmatickým stanoviskům vyhýbají. Neusiluje se zde o formalizaci, jak je uplatněna např. v Discourse Representation Theory (Kamp – Reyle, 1993; Kamp, 2005).

0.6 KONTEXT

V této úvodní části je třeba věnovat pozornost ještě pojmu / termínu, jehož pojetí má v pragmaticky orientované lingvistice velký význam, zejm. v té, která vychází z teorie relevance, a v teorii implikatur. Pojem kontextu má významný přesah do filozofie jazyka (kontextualismus). Toto široké užití ovšem s sebou nese častou vágnost, nebo v jiných případech naopak vysokou diferencovanost v chápání kontextu a jeho role / rolí v interpretaci jazykových výpovědí.

0.6.1

V české lingvistice je nejběžnější pojetí kontextu prezentované v Mluvnici češtiny 3 (1987, s. 552–553) a v Encyklopedickém slovníku češtiny (2002, s. 229–230). Rozlišuje se lineárně chápaný **kontext slovní** (jazykový), někdy označovaný jako **ko-text** (srov. Hoffmannová, 1997, s. 47–49, 111 aj.), v jehož rámci se interpretují anafora a katafora a rovněž jevy související se stanovením tématu výpovědi, **kontext situační**, zahrnující základní prvky komunikační situace (v opačném pohledu pak komunikační